

Рецензія на монографію: Філас В. М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз

Г. М. Васильчук

Автором рецензованої монографії є кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії Віктор Філас. Дослідник уже понад 10 років займається візуальними дослідженнями, тому представлена на рецензію монографія є логічним підсумком його наукових студій.

Актуальність візуальних досліджень підкреслюється тим, що з останньої третини XX ст. світ став стрімко візуалізуватися – «галактика Гутенберга» почала потерпати від тиску новітніх інформативно-трансляційних технологій, віртуальний світ Інтернету стає дедалі більш визначальним і домінуючим у пізнанні, навчанні й спілкуванні. Візуальні джерела все потужніше впливають на соціальні уявлення, спрямовуючи й оформлюючи повсякденні практики людей. Візуальні носії інформації все частіше витісняють вербальні, зображення заміняє текст. Такі зміни змусили наукову спільноту замислитися про таке явище, як візуальний поворот у культурі та його наслідки. Аби історикам не пропустити цей «тренд», вкрай потрібні праці, що залучають до історичних досліджень візуальні джерела. Саме такою роботою і є монографічне дослідження, представлене на рецензування. Структура монографії включає в себе чотири розділи, додатки та покажчик джерел.

Автор монографічного дослідження вказує на те, що зазвичай твори живопису та графіки є об'єктом дослідження фахівців-мистецтвознавців. Довгий час історична наука «обходила» ці питання стороною, звертаючись до візуалії здебільшого як до ілюстративного додатка до інформації документальних та нарративних джерел. Іноді ці джерела використовувались не як документ, що демонструє епоху, а як документ, за допомогою якого можна досліджувати епоху. У монографії зазначається, що історична думка ще на початку XX ст. говорила про перспективність використання творів живопису та графіки саме як історичних джерел. Так, наприклад, на підтвердження цих висновків автор наводить думку О. С. Лаппо-Данілевського, який зазначав, що досліднику при роботі з джерелами, які «означають факт», доводиться формувати розумовий образ на основі власного досвіду та практик, тобто створювати ще одного посередника між дослідником та історичним фактом або подією. А візуальні джерела вже формують цей образ без «посередництва». У монографії також констатується, що в українській історіографії перші кроки до використання візуалій як джерел зробив був М. С. Грушевський. Він продемонстрував це в праці «Ілюстрована історія України». Дослідник не заперечував потенціал візуальних джерел у справі дослідження повсякденності минулих епох, однак визнавав, що використання візуальних джерел для унаочнення історичних праць обмежується високим кошторисом їх друку та технічними можливостями часу.

Автор вказує на те, що сучасне джерелознавство розглядає твори живопису та графіки рівноцінним джерелом поряд із документальними, нарративними та іншими джерелами. Однак, як констатується в дослідженні, наразі вкрай бракує напрацьованої методики вивчення творів живопису та графіки. Існуючі методичні підходи не дозволяють відійти від позитивістських установок та в повній мірі розкрити інформативний потенціал цих джерел. Автор констатує, що лише деякі дослідження можуть похвалитися глибокою міждисциплінарною інтеграцією. Прикладом такого дослідження є дисертація О. Ковалевської, де, окрім суто історичних методів, використано і криміналістичні методи ідентифікації обличчя.

Цікавим видається підхід автора до вивчення історіографії питання. З огляду на міждисциплінарність дослідження значну увагу було приділено мистецтвознавчим студіям. Саме в цій сфері гуманітаристики і зосереджено основний масив досліджень творів живопису та графіки. У ньому окреслено особливості мистецтвознавчого «виміру» творів живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Зокрема, зазначається, що, хоча мистецтвознавчі студії мають свою мету та особливості наукового розуміння творів живопису та графіки, вони допомагають, по-перше, визначити основні шляхи вивчення формування комплексу візуальних джерел із історії Північного Причорномор'я досліджуваного періоду та, по-друге, визначити принципи та засоби, які допомогли реконструювати потенційну джерельну базу в дослідження.

Другий розділ монографії, де розглянуто історичні умови та особливості формування корпусу джерел, є найбільшим за обсягом. Перш ніж розглянути питання формування власне комплексу джерел останньої чверті XVIII – середини XIX ст. із історії Північного Причорномор'я, автор в окремому параграфі розглянув ситуацію з візуальним відображенням та формуванням ментально-образних характеристик регіону від античних часів і до останньої чверті XVIII ст., констатує низький рівень знань про регіон. Автор доводить, що візуальна традиція сприйняття регіону містила міцні міфологічно-релігійні штампи та характеризувалася відносно невеликою кількістю та обмеженістю сюжетів. У наступних параграфах розділу розкривається процес формування творів живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я, який пішов трьома шляхами та мав наукову, художню та «мандрівну» основи.

У представленому на рецензію дослідженні вказується, що в результаті анексії Кримського ханства, ліквідації Запорозької Січі та захоплення османських володінь у Причорномор'ї російська влада почала освоєння регіону, де поміж іншим була присутня і візуальна складова. Подальші процеси інкорпорації цих земель у тіло імперії, на думку автора, передусім потребували досліджень їх ресурсного потенціалу, що, у свою чергу, вилилось в організацію ряду експедицій, які поряд з іншим містили й візуальну частину своїх звітів.

У монографії наводиться теза про те, що російська влада, розуміючи «силу мистецтва» у просуванні своєї ідеології, всіляко сприяла художнім практикам, де сюжетно фігурувало Північне Причорномор'я, хоча і контролювала їх. У дослідженні на основі архівних матеріалів відтворено та уточнено біографії більш ніж 100 художників та рисувальників, які перебували в регіоні, таких як К. Кюгельхен, М. Вебель, А. Кассас, С. Бородулін, О. ді Палдо та інші.

Автор вказує, що досліджуваний період співпав із процесами Просвітництва в Європі, яке, у свою чергу, характеризувалось орієнталізмом – підвищеною увагою до «східної» культури. Зміна влади в північно-причорноморському регіоні звела нанівець традиційні ісламські погляди на малювання та перетворили Кримський півострів на найближчий «Схід». Це зняття «заборони» стало причиною масової появи художньо-графічних фіксацій півострову та всього причорноморського регіону, зроблених мандрівниками «на пам'ять». Також у монографії детально висвітлено вклад у візуалізацію регіону, яку зробили чиновники, що приїздили в державних справах.

Окрім характеристики умов та біографій дійових осіб процесу формування творів живопису та графіки, цінності дослідженню додають відтворення актуалізованої джерельної бази, зосередженої в основному в художніх музеях, а також архівах, бібліотеках, аукціонах та приватних колекціях. Цікавим та вперше виголошеним є твердження автора про аукціони як «транзитну» форму зберігання візуалій. У монографії досить детально розглянуто етапи відображення Північного Причорномор'я в тиражній графіці, а також подана характеристика основних її видів (ксилографії, гравюри та літографії) із точки зору особливостей та можливостей фіксації історичної дійсності. В монографії констатується, що мистецтвознавча каталогізація творів живопису та графіки в умовах, коли відсутні збірки візуальних джерел, по суті замінюють останні. Також подано класифікацію цих каталогів з огляду на потреби історичної науки.

Останній, четвертий, розділ носить теоретико-джерелознавчий характер. У ньому було систематизовано твори живопису та графіки за критеріями особливостей художньої мови та ступенем відображення подій, а також використано та «приспосовано» до джерелознавства суто мистецтвознавчу жанрову класифікацію. Саме жанрова сегрегація надала можливість автору визначити на рівні тенденції основні тематичні напрями інформування сюжетів творів живопису та графіки, в яких відображені історичні реалії Північного Причорномор'я. Автор застосував до аналізу візуалій структурний підхід, у результаті чого було встановлено три шляхи формування сюжетів творів живопису та графіки (пряме відображення, трансформація та модернізація). Наукову цінність представляють висновки автора про значимість назв творів (артіонімів) як історичного джерела. Аналіз структури цих назв призводить до несподіваних висновків, зокрема про ментально-географічні погляди населення причорноморського регіону, яке на середину XIX ст. не уявляло себе мешканцями Новоросії, а співвідносило себе з тими історичними регіонами (Запорозькими Вольностями та Кримським ханством), які існували до анексії Причорномор'я Російською імперією.

В останньому параграфі монографії автор продемонстрував особливості використання мистецтвознавчого атрибутивного методу в історичних дослідженнях. Атрибуція творів живопису та

графіки, на відміну від інших джерел, за твердженням В. Філаса, повинна мати триєдину структуру, а саме сюжетну, авторську та артіонімічну.

Неабиякої цінності монографії додає покажчик джерел. Саме завдяки цьому інформативному апарату актуалізується значний пласт візуальних джерел, які зараз розпорошені у численних музеях, архівах, бібліотеках та приватних колекціях. Цей покажчик значно полегшить роботу як істориків, так і мистецтвознавців.

Наприкінці хотілося б висловити сподівання, що це дослідження буде мати логічне продовження. Наведені в монографії методологічні засади та ідеї зможуть дати поштовх наступним дослідженням, де буде продемонстровано інформаційний потенціал творів живопису та графіки з історії Північного Причорномор'я з таких перспективних напрямків, як історико-екологічні студії, історії формування ідеологічних концепцій і місця Північного Причорномор'я в них, історія ідей, інтелектуальна історія, історія архітектури та дослідження повсякдення.

Г. М. Васильчук

Проректор з наукової роботи,
доктор історичних наук, професор